

Швец Н. В.,

аспірант кафедри філософії мови,

порівняльного мовознавства та перекладу

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

МЕХАНІЗМИ МЕТАФОРИЗАЦІЇ АНГЛІЙСЬКИХ, ФРАНЦУЗЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ІХТІОНІМІВ

Анотація. Стаття присвячена когнітивно-ономасіологічному аналізу мотивації англійських, французьких та українських іхтіонімів. Описано механізми метафоризації іхтіонімів, мотиваційні ознаки яких обираються з концептуальної сфери ІНША ТВАРИНА, та охарактеризовано гештальтний і дифузно-метафоричний різновиди зооморфних назв риб у досліджуваних мовах.

Ключові слова: когнітивна ономасіологія, асоціативно-термінальна мотивація, іхтіонім, концептуальна сфера, зооморфізм.

Постановка проблеми. Когнітивна ономасіологія на сучасному етапі її розвитку продовжує дослідження взаємозв'язку мови та свідомості людини, насамперед через з'ясування когнітивного механізму породження найменувань та аналіз мотиваційних типів номінативних одиниць [1; 2; 3; 4]. Серед таких досліджень важливе місце посідають розвідки, присвячені мотиваційним типам метафоричних номінацій різних груп лексики: гастрономів [5], ентономів [6], найменувань лікарських рослин [7] та ссавців [8].

Найменування риб (іхтіоніми) – одна з найдавніших лексичних груп, що не раз привертала увагу мовознавців з точки зору різних підходів: термінологічного (О. Герд [9]), лінгвокультурологічного (Р. Дайнюс [10]), словотвірного (О. Бятікова [11], З. Мірхаліков [12], Е. Пекшеєва [13], Н. Меркулов [14], Ю. Халюков [15]), діалектологічного (В. Коваленко [16]) та етнолінгвістичного (І. Козубенко [17], С. Мілач [18]). Не залишилося поза увагою науковців і питання мотивації іхтіонімів (В. Усачова [19], М. Голєв [20], С. Стройкова [4]). Водночас у наукових студіях мотивація іхтіонімів ще й досі не знайшла достатнього висвітлення в аспекті міжмовного зіставлення.

Отже, актуальність цієї наукової розвідки визначається її спрямуванням на вивчення когнітивних механізмів творення мовних одиниць загалом і джерел метафоричної мотивації іхтіонімів різних мов зокрема.

Мета статті полягає в з'ясуванні механізмів метафоризації англійських, французьких та українських іхтіонімів, що застосовують знаки концептуальної сфери ІНША ТВАРИНА.

Завдання статті:

– охарактеризувати метафоричний (асоціативно-термінальний) тип мотивації;

– встановити особливості використання знаків концептуальної сфери ІНША ТВАРИНА для позначення англійських, французьких та українських іхтіонімів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з О. Селівановою, мотиваційні відношення поділяються на

певні типи: пропозиційно-диктумний, асоціативно-термінальний, модусний, змішаний і міфологемний. За словами дослідниці, асоціативно-термінальна мотивація за загальним механізмом є метафоричною [21, с. 484] і характеризується «використанням на позначення предметів і явищ однієї концептуальної сфери <...> знаків інших концептуальних сфер за принципом аналогії, подібності, відповідного асоціювання» [там само].

Концептуальна сфера (концептосфера) – це фрагмент концептуальної картини світу, сформований на основі уявлень людини та репрезентований сукупністю одиниць пам'яті, що групуються за тематичною ознакою та репрезентують певну предметну галузь [22, с. 31; 23, с. 405].

Концептуальна сфера ІНША ТВАРИНА є донорською для іхтіонімів на основі принципу зооморфізму, який передбачає, що «найменування тварин, їхніх частин тіла, ознак і дій за аналогією використовуються на позначення інших предметних сфер» [21, с. 189]

Для найменувань риб, асоціативно пов'язаних із концептосферою ІНША ТВАРИНА, характерний гештальтний різновид асоціативно-термінальної мотивації, що полягає у використанні знаків інших концептосфер при позначенні риб «на підставі подібності зорових та слухових образів (гештальтів)» [21, с. 484].

На позначення найменування предмета як цілого при наявності у мові його частин послуговуємося терміном «холонім» [21, с. 183], який у цьому разі означає, що метафоричне перенесення відбувається на основі подібності частини тіла риби й частини тіла іншої тварини, проте риба отримує цілісну назву іншої тварини. Насамперед це стосується іхтіонімів, що названі холонімами ссавців. Так, представники англійського виду cat sharks названі так через наявність «очей-щілинок, як у kota» [24, с. 96]. Англійський іхтіонім pigfish відображає подібність «носа риби до рила свині» [25, с. 143], як і назва Peters' elephantnose fish (цей вид має «видовжений ніс, за формою схожий на хобот [26]»). У англійській назві porcupinefish актуалізована зовнішня подібність «шипів на тілі риби до голок дикобраза» [26], тоді як іхтіонім rabbitfishes мотивовано завдяки наявності «кролеподібної ротової порожнини» [26], а назва rattail утворилася завдяки асоціації «тонкого хвостового стебла з хвостом шура» [26].

Для французької мови також характерна асоціація частин тіла риби з частинами тіла ссавців. Наприклад, вид риб poissons-chats отримав свою назву «через вусики, що нагадують вуса kota» [27]. Французька назва poisson-castor вербалізує зовнішню подібність «овального кістлявого наросту на нижній щелепі» риби із зубами бобра [27].

Іхтіонім *sangler* утворено в результаті асоціації «шипів на плавцях риби з іклами дикого кабана» [28].

Українська назва морський коник пояснюється так: «Морські коники названі так за свій зовнішній вигляд, верхня частина їх тіла нагадує голову коня» [29].

Англійські, французькі та українські іхтіоніми мотивовані також холонімами птахів. Сюди зараховуємо такі англійські іхтіоніми, як *parrotfish* («їх численні зуби розташовані щільно набитою мозаїкою на зовнішній поверхні щелепних кісток, утворюючи дзьоб, як у папуги» [26]), *pelican eel* («нижня щелепа риби нагадує щелепу пелікана» [26]) та *roosterfish* («названий так через гребінець, який утворюють спинні плавники, що асоціюються з півнячим хвостом» [25, р. 159]); українські назви качечка європейська («рило за формою на зразок качинового дзьоба, малої ширини» [29]) та морський півень («риба з великими яскравими плавниками, схожими на крила» [30]); французька назва *aiguillat coq* «мають два плавники-крила», чим схожі на півня [27]).

У французькій та англійській мові наявні іхтіоніми, що мотивовані холонімом рептилій. Сюди зараховуємо англійські іхтіоніми *lizard fishes* («голова схожа на голову ящірки» [24, р. 91]), *alligator gar* («морда коротка і широка, як у алігатора, з обох боків щелепи по два ряди зубів» [31, р. 118]), та французьку назву *poisson-lézard* («голова приплюснута, як у ящірки» [28]).

Іноді іхтіоніми мотивуються холонімами павукоподібних, комах і земноводних. Так, англійська назва *scorpionfish* [24, р. 132], як і французька *poisson scorpion* [27], вербалізує зовнішню схожість «отруйних шипів у кожному з плавців риби до жала скорпіона». Мотиваційною ознакою для українського іхтіоніма риба-метелик «послужили їй великі грудні плавці, які нагадують крила» [32]. А представники англійського виду *frogfishes* мають «бородавчату шкіру, як у жаби» [24, с. 111], що стало причиною для обрання такої назви.

Назви інших тварин стають основою утворення іхтіонімів і за аналогією будови тіла риби та певної тварини, зокрема:

1) ссавців, наприклад, французький іхтіонім *poisson porc-épic* мотивується асоціацією з дикобразом, оскільки «тіло риби вкрите шипами» [27], вид риб *requin-bouledogue* отримав свою назву за зовнішньою схожістю «масивної форми тіла та короткої морди на будову тіла бульдога» [27], метафоричне перенесення назви *requin-taureau* (букв. – бик) теж відбувається на основі схожості будови тіла риби та бика («тіло масивне та видовжене») [27];

2) рептилій, так англійська назва *snake eels* вербалізує подібність «довгого, циліндричного тіла риб» до змії [25, р. 74];

3) земноводних, зокрема утворення англійського іхтіоніма *toadfish* мотивоване «зовнішньою схожістю риби на жабу» [26];

4) молюсків, англійська назва *shrimpfish* виникла в результаті «уподібнення риби до креветок» [26].

Риби отримують свої назви також на підставі схожості кольору їхнього тіла з особливостями забарвлення інших тварин. Колір як мотиваційна ознака виступає в таких англійських назвах як *tiger shark* («на спині знаходимо темні плями, що утворюють смуги» [33]), *leopard*

shark («тіло вкрите чорними плямами та смужками, що простягаються на спині» [33]), *racoon butterflyfish* (назва пояснюється наявністю часткової «маски єнота» – темних плям навколо очей риби [26]), *zebrafish* («риба названа на честь п'яти єдиних, пігментних, горизонтальних синіх смуг по боках, які продовжуються до кінця хвостового плавця» [26]), *butterflyfish* («назва пояснюється яскравими і вражаюче візерунковими малюнками на тілі, що мають відтінки чорного, білого, синього, червоного, оранжевого й жовтого кольорів», як у метелика [26]), *peacock bass* («пляма на хвостових плавниках нагадує вічка на хвості павича» [26]).

Французькими колірними номінаціями представлені такі іхтіоніми, як *requin-tigre commun* («тіло коричнево-сіре з вертикальними смугами» [27]), *poisson-papillon* («забарвлення сріблясто-бежеве, тіло всіяне маленькими жовто-оранжевими плямами», що нагадує забарвлення метелика [27]), *girelle-raon* (риба «розфарбована, як павич» [28]).

При утворенні українських назв риб теж використовують колір як мотиваційну ознаку, це такі назви, як бичок-рись («спина й боки з численними дрібними темно-бурими і чорнуватими плямами» [34]) та скат-метелик («представники цієї групи мають зазвичай досить яскраве забарвлення, не зовсім звичне для скатів. Їхня спина прикрашена дрібними цятками сірого, коричневого, червонуватого або зеленого кольорів» [35]).

Цікавою є мотивація англійського іхтіоніма *grunt*, що виникла на базі слухових гештальтів риби і ссавця (свині): «представники цього виду здатні продукувати звуки, схожі на хрюкання» [26].

У попередніх прикладах використовувалися цілісні назви інших тварин, що сприяло більш чіткому уявленню про об'єкт, запозичений із донорської концептосфери. Однак у досліджуваному матеріалі трапляються приклади, де у концептосфері РИБА застосовується партонім (частина тіла) іншої тварини. Умови для метафоричної мотивації назв риб створюють, насамперед, зорові гештальти частин тіла риби й партонімів іншої тварини. Так, отруйний кінець язика риби порівнюється з жалом (англ. *stingray* [24, р. 54]), гострі зуби – з іклами (англ. *fangtooth* [36]), кінець хвоста – з пером (англ. *quillback* [26]), а виріст на голові – з рогом (англ. *horn shark* [24, р. 24]).

На відміну від гештальтного різновиду мотивації, дифузно-метафоричний ґрунтується на аналогізації сценаріїв поведінки риби та іншої тварини. Зокрема, англійський іхтіонім *viperfish* [36] мотивується аналогізацією «агресивності поведінки риби з інстинктами змії», вибір назви *salamanderfish* пояснюється подібністю поведінки цього виду до поведінки саламандри, а саме «можливістю виживати в посушливу погоду, зариваючись у пісок» [26]), іхтіонім *chameleon wrasse* ґрунтується на «можливості цього виду змінювати колір, як хамелеони» [37]). Цікаво, що вид *firefly squid* отримав свою назву через «уміння спалахувати світлом та гаснути, як світляки, а в період нересту, коли риби збираються у групи, можна спостерігати цілі світлові шоу» [36]. До цього виду мотивації зарахуємо також іхтіонім морський кіт («морським котом його називають, мабуть, тому, що свою жертву він чекає, притаївшись, мов кіт» [38, с. 124]).

Висновки. У результаті проведеного дослідження можемо зробити висновок, що метафоричний (асоціативно-термінальний) тип мотивації представлений як в англійській, так і у французькій та українській мовах. Зокрема, це стосується іхтіонімів, мотиваційні ознаки яких обираються з концептуальної сфери ІНША ТВАРИНА за принципом зооморфізму. Було встановлено, що в процесі вибору назви риби особлива увага звертається на зовнішню схожість будови тіла риби (чи його частини) до будови тіла іншої тварини, як мотиваційна ознака також виступає колір риби та її поведінка, що свідчить про перевагу гештальтного й дифузно-метафоричного різновидів асоціативно-термінальної мотивації іхтіонімів англійської, французької та української мов.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі інших типів і різновидів мотивації іхтіонімів на матеріалі різних мов.

Література:

- Калько В.В. Когнітивно-ономасіологічний аналіз назв лікарських рослин в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / В.В. Калько. – Одеса, 2003. – 203 с.
- Коновалова О.В. Мотивація англійських ентономімів у когнітивно-ономасіологічному висвітленні : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / О.В. Коновалова. – Одеса, 2009. – 20 с.
- Селіванова О.О. Когнітивна концепція словотвірної мотивації / О.О. Селіванова // Проблеми загального германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя проф. В.В. Левицького : збірник наукових праць. – Чернівці : Книги ХХІ, 2008. – С. 379–389.
- Стройкова С.А. Номенклатура іхтіофауни в сучасній німецькій мові: когнітивно-ономасіологічний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / С.А. Стройкова. – Одеса, 2012. – 19 с.
- Браницька Я.В. Метафорично мотивовані гастроніми у французькій мові (когнітивно-ономасіологічний аспект) / Я.В. Браницька // Сучасні дослідження з іноземної філології : збірник наукових праць. – Вип. 5. – Ужгород : ПП Обчар В.В., 2007. – С. 298–303.
- Коновалова О.В. Асоціативно-термінальна мотивація англійських ентономімів (АРТЕФАКТ як донорська зона) / О.В. Коновалова // Філологічні науки : збірник наукових праць. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. – С. 269–274.
- Калько В.В. Когнітивний аспект дослідження метафоричної мотивації назв лікарських рослин української мови / В.В. Калько // Південний архів. Філологічні науки : збірник наукових праць. – Херсон, 2002. – Вип. XIV. – С. 131–136.
- Рибалка Н.С. Асоціативно-термінальна мотивація англійських номенклатурних найменувань ссавців / Н.С. Рибалка // Актуальні проблеми металінгвістики : збірник наукових статей за матеріалами VI Міжнародної наукової конференції. – Черкаси : Ант, 2009. – С. 73–75.
- Герд А.С. Проблемы формирования научной терминологии (на материале русских научных названий рыб) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А.С. Герд. – Л., 1967. – 27 с.
- Дайнос Р. Лексико-семантический анализ мифологических концептов: символика «рыбы» в балто-славянской традиции: с привлечением индоиранских данных : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.03 / Р. Дайнос. – Москва, 2004. – 250 с.
- Бятикова О.Н. Лексика рыболовства в татарском литературном языке : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 / О.Н. Бятикова. – Казань, 2003. – 214 с.
- Мирхаликов З.М. Лексико-семантические и грамматические особенности названий рыб в узбекском языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов Российской Федерации» / З.М. Мирхаликов. – Ташкент, 1991. – 18 с.
- Пекшеева Э.И. Ихтионимы и лексика рыболовства в марийском языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.22 «Языки народов зарубежных стран Европы, Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии» / Э.И. Пекшеева. – Йошкар-Ола, 2012. – 24 с.
- Меркулов Н.Ю. Лексика рыбаков озера Селигер : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Н.Ю. Меркулов. – Л., 1974. – 16 с.
- Халюков Ю.В. Лексика орловских рыбаков : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Ю.В. Халюков. – Орел, 2008. – 25 с.
- Коваленко В.А. Особенности номинаций и варьирования в австралийском варианте английского языка (на материале объектов ихтиофауны) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / В.А. Коваленко – К., 1992. – 21 с.
- Козубенко И.И. Номинации классификаторов-ихтионимов в мифологической модели мира // Сборник научных трудов МПГУ. – М. : Прометей, 2006. – С. 134–139.
- Мілач С. Канатаційныя характарыстыкі і асацыятыўныя сувязі вобраза рыбы у фразеалогіі / С. Мілач // Роднае слова. – 2008. – № 11. – С. 54–58.
- Усачева В.В. Славянская ихтиологическая терминология: Принципы и способы номинации: обратный словарь / В.В. Усачева. – М. : Индрик, 2003. – 352 с.
- Голев Н.Д. О некоторых ономасіологических особенностях диалектных наименований одной тематической группы: на материале народных названий рыб / Н.Д. Голев // Проблемы лексической и словообразовательной мотивации в русском языке : межвузовский сборник / под ред. Н.Д. Голева. – Барнаул : Изд-во АГУ, 1986. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lingvo.asu.ru/golev/articles/z68.html>.
- Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
- Космеда Т. А. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера СВЯТКИ в українському мовному просторі / Т.А. Космеда, Н.В. Плотнікова. – Львів : ПАІС, 2010. – 408 с.
- Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
- Eschmeyer W. N. A Field Guide to Pacific Coast Fishes of North America / William Nicholas Eschmeyer. – Boston : Houghton Mifflin Company, 1983. – 233 p.
- Schultz K. Field Guide to Saltwater Fish / Ken Schultz. – Hoboken : John Wiley & Sons, 2004. – 274 p.
- Wikipedia : The Free Encyclopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://en.wikipedia.org/>.
- Wikipédia : l'encyclopédie libre [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://fr.wikipedia.org/wiki/Wikip%C3%A9dia:Accueil_principal.
- Côte Bleue [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cotebleue.org/0315.html>.
- Вікіпедія : Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
- Словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/>.
- Schultz K. Field Guide to Freshwater Fish / Ken Schultz. – USA : John Wiley & Sons, 2004. – 257 p.
- Енциклопедія риб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pro-rybok.ru/>.
- E-Nature : Bringing Nature to Life [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.enature.com/fieldguides/view_default.asp?curGroupID=3.
- Червона книга України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://redbook-ua.org/>.
- Життя тварин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jivotnie.org.ua/>.
- Sea and Sky : Deep Sea Creatures [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.seasky.org/deep-sea/deep-sea-menu.html>.
- Mexfish : Mexico fishing reports, fish photos, and fish species identification information [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mexfish.com/>.
- Щербуха А.Я. Фауна України. Риби / А.Я. Щербуха. – К. : Наук. думка, 1982. – Вип. 4. – Т. 8. – 1982. – 384 с.

Швец Н. В. Механизмы метафоризации английских, французских и украинских ихтионимов

Аннотация. Статья посвящена когнитивно-ономасиологическому анализу мотивации английских, французских и украинских ихтионимов. Описаны механизмы метафоризации ихтионимов, мотивационные признаки которых выбираются с концептуальной сферы ДРУГОЕ ЖИВОТНОЕ, а также охарактеризовано гештальтную и диффузно-метафорическую разновидности зооморфных названий рыб в исследуемых языках.

Ключевые слова: когнитивная ономасиология, ассоциативно-терминальная мотивация, ихтионим, концептуальная сфера, зооморфизм.

Shvets N. The metaphorization devices of English, French and Ukrainian ichthyonyms

Summary. The article is devoted to the cognitive onomasiological analysis of English, French and Ukrainian ichthyonyms. The author described the metaphorization devices of ichthyonyms using the signs of the conceptual sphere OTHER ANIMAL, and analyzed the gestalt and metaphorical diffusional varieties of zoomorphic fish names.

Key words: cognitive onomasiology, associative terminal motivation, ichthyonym, conceptual sphere, zoomorphism.